

O‘ZBEK TILI GRAMMATIKASI. GRAMMATIK SHAKLLARNING TURLARI VA GRAMMATIK KATEGORIYALAR MUNOSOBATI

Botayev Akram Achilovich

O‘zbek tilini o‘qitish metodikasi kafedrasida o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Grammatik kategoriya - maxsus ko‘rsatkichlar yordamida so‘zlarning o‘zgarishi, birikish va gap hosil qilish qoidalariga asoslangan umumgrammatik tushuncha. G. k. grammatikaning qaysi sohasiga oidligiga ko‘ra morfologik va sintaktik kategoriyaga bo‘linadi. Sintaktik kategoriyalar morfologik kategoriyaga teng bo‘lmaydi. Mas, bizning oila — to‘q oila. Bu jumlada morfologik jihatdan to‘rt so‘z, uch xil so‘z turkumi bor (olmosh, ot va sifat, ot), sintaktik jihatdan esa faqat ikki bo‘lak — ega va kesim mavjud. Fe’lda 3 ta grammatik kategoriya bor. Mayl, zamon, shaxs-son kategoriyasi. Ushbu maqolada grammatik kategoriyaning shakllari haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: kategoriya, grammatika, sintaktik kategoriya, morfologik kategoriya.

Grammatik kategoriyada bir-biriga qarama-qarshi bo‘lgan a‘zolar soni tilning tuzilishi bilan oldindan belgilanadi va umuman o‘zgarmaydi. Bundan tashqari, toifaning har bir a‘zosi bir yoki bir nechta bitta funktsiyali shakllar sifatida ifodalanishi mumkin. Demak, otlar sonining grammatik kategoriyasi ikki a‘zodan iborat bo‘lib, ulardan biri birlik shakllari (jadval, kitob), ikkinchisi ko‘plik shakllari (jadval, kitoblar) bilan ifodalanadi. Adabiyotda ayrim grammatik kategoriyalarning miqdoriy tarkibi turli yo‘llar bilan aniqlanadi, bu aslida turkumning hajmi bilan emas, balki uning tarkibiy qismlarini baholash bilan bog‘liqdir. Demak, otlarda 6, 9, 10 va undan ortiq holatlar mavjud. Biroq, bu faqat ishni taqsimlashning turli usullarini aks ettiradi. Tilning o‘zining grammatik tuzilishiga kelsak, undagi hol tizimi mavjud bo‘lish turlari bilan tartibga solinadi. Grammatik kategoriyalar morfologik va sintaktik turlarga bo‘linadi. Morfologik kategoriyalar orasida, masalan, tur, ovoz, turkum, son, hol kategoriyalari ajratiladi; so‘zlarning butun grammatik sinflari (nutq bo‘laklari) bu kategoriyalarning izchil ifodalanishi bilan tavsiflanadi.

Grammatik shakllarning turlari va grammatik kategoriyalar munosobatlari bir nechta vositalarni o‘z ichiga oladi.

Grammatik vositalar - bular til tizimida grammatik munosabatlarning o‘rnatilishi bilan birga keladigan har qanday moddiy jihatdan ifodalangan lingvistik

vositalardir. Grammatik vositalar yo grammatika (belgilar) birliklariga, yoki ifoda tekisligining raqamlariga yoki mazmun tekisligiga qaytadi. Minimal (grammatik) belgi birliklari morfemalardir.

Morfema - bu til tizimida paradigmatic va sintagmatic munosabatlar elementi bo'lib xizmat qiluvchi minimal grammatik birlikdir. Asosan, ma'lum bir paradigma yoki sintagmaning bir qismi bo'lishi mumkin bo'lgan so'zning istalgan qismi morfemaga aylanishi mumkin. Morfemaning so'zning minimal ma'noli qismi sifatida yana bir ta'rifi mavjud. Bunday ta'rif tilshunoslik tadqiqotining leksiko-grammatik tamoyiliga muvofiq ilgari suriladi. U morfemalar tarkibidan so'zning boshqa so'z bilan takrorlanadigan, ya'ni paradigmami tashkil etuvchi, lekin aniq ma'noga ega bo'lmagan qismlarini amalda chiqarib tashlaydi. Masalan, fe'l sinflarining ko'rsatkichlari: resh-**Va** -t - resh-**lekin** -th. Bunday yondashuv tilning grammatik imkoniyatlarini tavsiflashni juda kambag'allashtiradi.

Asosan, grammatikani tavsiflashning birinchi va ikkinchi yondashuvlari quyidagicha farqlanadi: birinchi yondashuvda grammatik shakl va modellarning asosiy grammatik ma'nolari birinchi navbatda aniqlanadi (ko'pincha, intuitiv ravishda), so'ngra grammatik shakllar haqida fikrlar shakllanadi. bu asos; ikkinchi yondashuvda grammatik shakl va modellar grammatik munosabatlar asosida aniqlanadi va faqat asosiy grammatik modellar tuzilgandan keyingina ular bilan grammatik kategoriyalarni (ya'ni, leksik turkum sinflari) tashkil etuvchi leksik paradigmalarning ma'nolari o'rtasida korrelyatsiya o'rnatiladi. u yoki bu grammatik kategoriyaga xizmat qiluvchi paradigmalar).

So'z yasovchi grammatik shakllar prefikslar, qo'shimchalar va qo'shimchalar yordamida hosil bo'ladi (urish - o'ldirish, qaynatish - qozon, zarba - pout). Kategorik grammatik shakllar prefikslar, ba'zan qo'shimchalar va post-fleksiyonlar yordamida tuzilishi mumkin (yozish - yozish, yurish - yurish, chizish - qichishish). Fleksiya shakllari odatda fleksiya orqali hosil bo'ladi (Men yozaman - siz yozasiz, men uxlayman - uxlayman, ko'taraman - ko'taraman).

So'zlarning grammatik ma'nolari nafaqat paradigmatic, balki iborada ham ifodalanadi, ya'ni. sintagmatic jihatdan. Masalan, iboralarda Yangi kitob, yangi kitoblar, sonning ma'nosi faqat otning oxiri bilan emas, balki bu otga mos keladigan sifatdoshning oxiri bilan ham ifodalanadi. Bu yerda grammatik ma'no ifodalovchi paradigmatic va sintagmatic vositalar bir-birini to'ldiradi. Grammatik ma'no ifodalovchi paradigmatic vositalar bo'lmagan hollarda esa so'zning grammatik sintagmaticasi (mos kelishi) yagona vositadir. Masalan, otning tashqi ko'rinishida turlicha tugashlari bo'lmasa, ya'ni "to'g'ri kelmaydigan" bo'lsa (palto, issiqlik elektr stansiyasi va boshqalar), sonning grammatik ma'nosi faqat otning o'zidan "tashqarida", izchillikda ifodalanishi mumkin. sifatdosh shakllari: yangi, yangi

paltolar, kuchli/kuchli CHP. Bu misollar shuni ko'rsatadiki, morfologiya so'z haqidagi grammatik ta'limot sifatida grammatik ma'nolarni ifodalashning barcha vositalarini ham paradigmatic, ham sintagmatic jihatdan hisobga olishi zarur. Grammatik ma'no va grammatik shaklning birikuvidan vujudga kelgan umumiy tushunchalarni ifodalovchi tildagi xususiyatlar grammatik kategoriya deb yuritiladi. Kategoriya tushunchasi (grekcha kategoria) narsalarga tegishli xususiyatlar ma'nosini ifodalaydi. Grammatik kategoriya bir yo'la grammatik ma'no va grammatik shaklni qamrab oluvchi tushuncha bo'lib, turli tillarda soni va xususiyatlari bilan farq qiladi. So'zlarning shakli va ma'no jihatiga ko'ra tildagi sintaktik funksiyasi belgilanadi.

Grammatik kategoriya tushunchasi grammatik ma'nolarning butun bir guruhini qamrab oladi. Grammatik kategoriya loqal ikkita grammatik ma'noni o'z ichiga oladi. Masalan, otlarga tegishli birlik va ko'plik shakllarini qiyoslash mumkin. Bitta grammatik ma'no hech vaqt grammatik kategoriyaga ega bo'la olmaydi. Grammatik kategoriyalar fe'llar va sifatlarga ham tegishlidir. Fe'llarga tegishli grammatik kategoriyalarga zamon, mayl, aspekt, tus (vid) kabilar kiradi. Sifatlarga tegishli grammatik kategoriya ularning oddiy, chog'ishtirma va orttirma darajasida ifodalangan: oq, oqroq, oppoq (juda oq yoki oppoq) kabi.

Grammatik kategoriyalar asosan ikki turli bo'ladi: sintetik va analitik. **Sintetik usul** (grekcha synthesis – qo'shish, birga yig'ish) bilan grammatik kategoriyani ifodalash aynan so'zning grammatik shaklida aks etadi. Masalan, so'zga kelishik, son va egalik qo'shimchalarini qo'shish yordamida shu so'zning shakli o'zgaradi.

Bu qo'shimchalarni, odatda, affiksial morfemalar sifatida qaraladi. So'zning ko'plik shaklini -lar affiksial morfemasi yordamida (kitoblar, gullar, qalamlar kabi) egalik kategoriyasini –im, -i, -ing qo'shimchasi orqali (uning kitobi, sening kitobing, ularning kitobi kabi), kelishik qo'shimchalarining (-ni, -ning, -ga, -da kabilar) yig'indisi shu kategoriyani bildiradi. Bu kategoriyalarning ifodalanish usuli faqat so'zlarga turli qo'shimchalarni, ya'ni affiksial morfemalarni qo'shish yordamida amalga oshirilgan. Ularda boshqa yordamchi vositalar yoki so'zlar ishtirok etmagan. Shu sababli ularni sintetik usul bilan ifodalangan **grammatik kategoriyalar** deb ataladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. G‘ulomov A. G‘., Asqarova M. A., Hozirgi zamon o‘zbek tili, T., 1961
2. Sayfullayeva R., Mengliyev B. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent. 2009. 414 bet
3. Mirzayev M., Usmonov S., Rasulov I. O‘zbek tili. Toshkent. “O‘qituvchi”, 1978. 255 bet.
4. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent. “O‘zbekiston”, 1992. 200 bet.
5. Bo‘ronov J. B. Ingliz va o‘zbek tillari qiyosiy grammatikasi. Toshkent. “O‘qituvchi”, 1973. 284 bet.